

नेपालका विद्यालयमा मातृभाषामा सिकाइको स्थिति

गोपालबहादुर श्रेष्ठ

shresthagopal822@gmail.com

उपप्राध्यापक

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर

लेखसार

प्रस्तुत लेख नेपालमा मातृभाषामा सिकाइको स्थितिको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। यस लेखको प्रमुख उद्देश्य नेपालका विद्यालयमा माध्यम वा विषयका रूपमा मातृभाषा अध्ययन अध्यापन हुने अवस्थाको अध्ययन गर्नु रहेको छ। मातृभाषालाई बहुसंस्कृति र भाषा, मातृभाषामा शिक्षा र बहुभाषिक शिक्षा, बहुभाषिकता र संज्ञानात्मक विकासको कोणबाट हेरिएको छ। विश्वमा भाषाको स्थिति र शिक्षा, नेपालको जनगणनामा मातृभाषाको सङ्ख्या र वक्ता सङ्ख्या, नेपालमा मातृभाषा मानिएका विदेशी भाषा र त्यसको वैधता निर्माणको आधार, नेपालमा मातृभाषामा शिक्षा सञ्चालनको लागि भएका प्रयास र वर्तमान अवस्था जस्ता शीर्षकमा रहेर खोजमूलक सामग्री प्रस्तुत गरिएको छ। दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूमा मातृभाषा शिक्षणमा भएका प्रयास र नेपालले गरेको कानुनी र व्यवहारिक कार्यलाई यस लेखमा समेटिने प्रयास गरिएको छ। सामग्री सङ्कलनमा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गर्दै पुस्तकालयको प्रयोग गरी विभिन्न सन्दर्भ पुस्तक, जर्नल, शोधपत्र, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिकाको उपयोग गरी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक रूपमा विश्लेष्य विषयको निष्कर्षमा पुगिने विशुद्ध गुणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ। मातृभाषामा शिक्षाप्रति जिज्ञासा भएका जिज्ञासु, अनुसन्धाता, विद्यार्थी, पाठक वर्गलाई प्रस्तुत लेखले प्राज्ञिक खुराक दिने कुराको विश्वास लिन सकिन्छ।

शब्दकुन्जी : जनगणना, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, बहुभाषिक, बहुसंस्कृति, मातृभाषा, सिकाइ

विषय प्रवेश

नेपाल भौगोलिक रूपमा सानो देश हो। यहाँ सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक दृष्टिले अत्यन्त समृद्ध परम्परा पाइन्छ। नेपाल विविध जातजाति, संस्कृति, चालचलन, रीतिरिवाज र भाषाभाषीको साझा स्थलको रूपमा रहेको छ। बन्धु (२०७३) का अनुसार नेपालमा भारोपेली, भोटबर्मेली, आग्नेसियाली र द्रविड भाषा परिवारका भाषाहरू र एकल भाषा परिवारको रूपमा कुसुन्डा भाषा रहेका छन्। भाषा सङ्ख्याका दृष्टिले सबभन्दा बढी भोटबर्मेली परिवारका भाषा र त्यसपछि भारोपेली परिवारका भाषाहरू देखिन्छन् (गौतम र चौलागाई २०६७, पृ. ३५९)। यसरी नेपालमा स्रोत नखुलेका केही भाषाबाहेक ५ भाषा परिवारका भाषाका वक्ता रहेका छन्।

नेपाल बहुभाषिक, बहुजातीय, बहुधार्मिक तथा बहुसांस्कृतिक विशेषताले युक्त राष्ट्र हो। नेपालको राष्ट्रिय जनगणना वि.सं. २०६८ अनुसार १२३ भाषा, १२५ जातजाति र १० धार्मिक सम्प्रदायका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ। भाषा आयोगको २०७८ को प्रतिवेदनमा नेपालमा बोलिने भाषाको सङ्ख्या १३१ रहेको कुरा उल्लेख गरेको छ। नेपाल भाषिक विविधता भएको मुलुक भएर पनि अहिलेसम्म केही भाषा बाहेक आधिकारिक रूपमा भाषावैज्ञानिक र समाजभाषिक अध्ययन भएको पाइदैन। त्यसकारण राष्ट्रिय जनगणनाबाट प्राप्त भाषासम्बन्धी तथ्याङ्कलाई नै भाषिक गणनाको आधार मान्नुपर्ने विद्यमान अवस्था छ।

नेपालका विभिन्न राष्ट्रिय जनगणना र भाषासम्बन्धी अध्ययन गर्ने संस्थाहरूले फरक फरक भाषा सङ्ख्या उल्लेख गरेको पाइन्छ। क्याटो सम्मेलनमा बार्बरा अफ ग्राइसले सन् २००० मा प्रस्तुत गरेको भाषाहरूको सूचीमा नेपालमा १२८ वटा भाषाहरू रहेको देखाइएको पाइन्छ। भाषाशास्त्री स्टेभ वाटर्सले नेपालमा १२८ भाषाहरू रहेको र तीमध्ये लगभग १०० जति भाषाहरू लोप हुने स्थितिमा पुगेको देखाएका छन् (पौडेल, २०७४, पृ. २८)। यसर्थ नेपालमा यी भाषाभाषीहरूको भाषिक जीवन्तताको स्थिति नाजुक रहेको विश्लेषण सकिन्छ।

जातजातिका आधारमा भाषालाई हेर्दा धेरै जाति एक साभ्ना भाषाका रूपमा १० जातिले नेपाली, एक जाति एक भाषाका रूपमा ५३ जाति, एक जाति एकभन्दा बढी मातृभाषाका रूपमा ५ जाति, एक जाति तर स्थानानुसार भिन्न मातृभाषाका रूपमा ४० जाति र जातिभाषाको पहिचान गर्न नसकिएका १७ जाति रहेका छन् (रेग्मी, सन् २०१७)। यस तथ्यले पनि नेपालमा मातृभाषाको अवस्थालाई अझ बढी स्पष्ट गर्ने काम गरेको छ।

सील, यादव र कँडेल (२०७३, पृ. २७) का अनुसार भाषा प्रयोगको स्थितिले हेर्दा नेपालको अधिकांश जनसङ्ख्या १ करोड ५६ लाख मानिसहरू (५९%) एकभाषी भएको र बाँकी एक करोड १० लाख मानिसहरू (४१%) ले कम्तीमा दुईवटा भाषा बोल्ने गरेको हालको जनगणनाले देखाएको छ। यसले नेपालका विद्यालयीय कक्षामा एकभाषी तथा बहुभाषी दुवै विद्यार्थी रहेको पाइने कुरालाई सङ्केत गर्दछ।

नेपालले भाषिक विविधताको सम्बोधनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (सन् १९४८), बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि (सन् १९८९) र आदिवासी अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र (सन् २००७) जस्ता आदि सन्धिसम्झौतामा प्रतिबद्धता जनाएको पाइन्छ। त्यसैगरी राष्ट्रिय रूपमा नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३१ को उपधारा ५ को शिक्षासम्बन्धी हकमा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ (पृ. १४) भनेर व्यवस्था गरेको छ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ ले पाठ्यक्रमको राष्ट्रिय खाकाका आधारमा विद्यालयले नै स्थानीय भाषामा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री निर्माण गरी लागू गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका २०६६ ले बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था गरेको छ। यसले मुख्य रूपमा एकल मातृभाषी विद्यालय, द्विभाषी विद्यालय र बहुभाषी विद्यालय रहने रणनीति अधि सारेको छ।

नेपाल सरकारले फिनल्याण्ड सरकारको सहयोगमा वि.सं. २०६४ देखि २०६६ सम्म नेपालका ७५ जिल्लामध्ये जम्मा छ जिल्लाका सात विद्यालयका आठ भाषामा बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम परीक्षण गरिसकेको छ । हाल देशभर यस कार्यक्रम सरकार, विभिन्न संघ संस्था र सम्बन्धित समुदायको सक्रियतामा विभिन्न भाषामा विस्तार भएको पाइन्छ । बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम परीक्षणका सुरुका वर्षमा कक्षा छोड्ने तथा कक्षा दोहोर्‍याउने सङ्ख्या कम भएको, विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि वृद्धि भएको, विद्यार्थी सङ्ख्या बढेको, विद्यार्थीले रमाइ रमाइ सिकेको (शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (शैजविके), २०७२) जस्ता सकारात्मक तथ्य बाहिर आएका छन् । पछिल्ला वर्षहरूमा मातृभाषी विद्यालय मध्ये केहीले अङ्ग्रेजी माध्यम अपनाएको, मातृभाषाप्रतिको आकर्षण कम भएको, मातृभाषामा शिक्षा प्रभावकारी नभएको जस्ता समस्या र चुनौति देखिन थालेका कुरा विभिन्न लेख तथा प्रतिवेदनहरूमा आएको देखिन्छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखको प्रमुख उद्देश्य नेपालका विद्यालयमा माध्यम भाषा र विषयका रूपमा मातृभाषा सिकाइको वर्तमान अवस्थाको अध्ययन गर्नु रहेको छ । मातृभाषाका विविध कोणबाट गरेको अध्ययनबाट आएको तथ्यलाई विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धेय विषय गुणात्मक विधिमा आधारित छ । सामग्री सङ्कलनमा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । पुस्तकालयको प्रयोग गरी विभिन्न सन्दर्भ पुस्तक, जर्नल, शोधपत्र, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिका आदिको उपयोग गरी विश्लेषणात्मक रूपमा विश्लेष्य विषयको निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा र विश्लेषणको आधार

प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक अवधारणा मातृभाषा शिक्षा हो । बन्धु (२०७३) ले नेपालमा बोलिने भारोपेली, भोटबर्मेली, आग्नेसियाली, द्रविड भाषा परिवारका भाषाहरू र एकल भाषा परिवारको रूपमा कुसुन्डालाई विश्लेषण गरेका छन् । यी भाषाका वक्ताहरू मातृभाषी हुन् । मातृभाषा र बहुभाषासँग सम्बन्धित लेखहरूको उपयुक्त समीक्षाबाट निष्पन्न गरिएको वर्णसङ्कर विधिबाट विश्लेषण गरिएको छ । सम्बन्धित मातृभाषाको अवधारणा र समीक्षाको आधारलाई क्रमिक रूपमा पुनरावलोकन गरी विश्लेषणको आधार तयार पारिएको छ । प्रस्तुत लेखको विश्लेषण गर्न बहुसंस्कृति र भाषा, मातृभाषामा शिक्षा र बहुभाषिक शिक्षा, विश्वमा बहुभाषिक स्थिति र शिक्षा, नेपालको विभिन्न जनगणनामा मातृभाषाहरूको अवस्था, नेपालमा मातृभाषामा शिक्षा सञ्चालनका लागि भएका प्रयास, वक्ता सङ्ख्याका आधारमा नेपालका मातृभाषाहरूको वर्तमान स्थितिलाई गुणात्मक विधिबाट समीक्षा गरिएको छ । यसरी समालोचनात्मक विश्लेषणका आधारमा निष्कर्ष निकालिएको छ ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

बोड्यु (सन् १९७३) ले सांस्कृतिक पुनरुत्पादनको सिद्धान्तमा विद्यालय भनेका सांस्कृतिक पुनरुत्पादन गर्ने स्थल हुन् भन्ने कुराको चर्चा गरेका छन् । विद्यालय सामाजिक व्यवहार सञ्चालन गर्ने निकाय र सांस्कृतिक पुँजी निर्माण स्थलका रूपमा रहने हुनाले विशेष रूपमा उच्च वर्गको सांस्कृतिक उत्पादनको प्रमाणीकरण स्थल, सीप सिकने स्थल, प्रतिस्पर्धा गर्ने स्थल, अनुशासन कायम गर्ने स्थल र उत्कृष्टता प्रमाणित गर्ने

स्थलका रूपमा लिने गरिएको छ । संस्कृतिभित्र भाषा पनि रहने भएकाले यसले मातृभाषाको उत्थानमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने कुराको सङ्केत गरिएको छ ।

ढकाल (२०६२) ले विविध सन्दर्भमा नेपाली भाषा शिक्षण शीर्षक अन्तर्गत उनले पहिलो भाषा सिकाइको स्वरूपको चर्चा गरेका छन् । सर्वप्रथम बालकले व्यवहार गरेको भाषालाई पहिलो भाषा, मातृभाषा वा स्रोतभाषा (पृ. २२) का रूपमा उनले चर्चा गरेका छन् । नवजात शिशुले जुन भाषिक वातावरण प्राप्त गर्दछ, त्यही भाषा सिक्ने र यस्तो कार्य सामान्यतः मायालु र स्नेहमयी वातावरणमा आमाबाट हुने (पृ. २०) कुरा उनले बताएका छन् । समभाषिक पृष्ठभूमि हुने हुनाले प्रारम्भिक तहमा मातृभाषाको शिक्षण विषमभाषी कक्षाभन्दा सरल, सहज, स्वभाविक प्रभावपूर्ण हुने कुरालाई स्वीकार्न सकिन्छ ।

कोइराला (सन् २०१०) ले Journal of Education and Research पत्रिकामा Opportunities for multilingual Education in Nepal भन्ने अनुसन्धानमूलक लेख प्रकाशित गरेका छन् । उनले उक्त लेखमा मातृभाषीहरूले आफ्नो भाषा ठीक छ कि छैन भनेर बुझ्ने प्रयास गर्दछन् । भाषाबाट खास ठाउँको लुकेर रहेको ज्ञान उत्पादन गर्न सकिने कुरा बताएका छन् । भाषाशास्त्रीहरूले भाषाको मुद्दालाई संरक्षण गर्ने र सुधार गर्ने निरन्तर प्रक्रियाका रूपमा लिएका छन् । राजनीतिज्ञले मानिसलाई सक्रिय बनाउने साधनका रूपमा भाषाका मुद्दालाई लिएका छन् । विधि शास्त्रीहरूले बालकलाई र उसको सिकाइलाई विस्तारै बुझ्ने मुद्दाका रूपमा लिएका छन् भने जातीय र भाषिक समाजले सामाजिक-राजनीतिक, साँस्कृतिक र भाषिक पहिचान बुझ्ने मुद्दाका रूपमा बहुभाषिक शिक्षालाई लिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेपालमा गैरसरकारी संस्थाहरूले पनि देशका विभिन्न भागमा मातृभाषामा साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसबाट मातृभाषी विद्यार्थीहरूले सिकाइमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गर्ने कुरालाई उनले महत्त्व दिएको कुरा प्रमाणित हुन्छ ।

अधिकारी (२०६७) ले कुनै पनि मातृभाषालाई शिक्षाको माध्यम बनाउनु भनेको त्यस भाषालाई अभिव्यक्ति गतिविधिका विधि सन्दर्भमा प्रयोग गर्ने खुट्टकिलोमा उठाउनु (पृ. २१२) भनेका छन् । यसमा उनले प्राथमिक तहमा मातृभाषालाई समुचित रूपमा प्रयोग गर्न सकेमात्र क्रमशः माध्यमिक (उच्च) शिक्षातर्फ यसको प्रयोग विस्तार गर्न सकिने कुरा बताएका छन् । मातृभाषालाई खास तहको शिक्षाको माध्यम बनाउनुको अभिप्राय त्यस तहको पाठ्यक्रममा राखिएका सबैजसो विषयहरू सोही भाषाका माध्यमबाट पठनपाठन हुने व्यवस्था हो (पृ. २१२) । शिक्षकले जुन भाषामा शिक्षण गर्छ, शिक्षार्थीले पनि त्यही भाषामा प्रश्नोत्तर गर्ने, टिपोट गर्ने, अभ्यास गर्ने, जाँच दिने आदि गर्नु नै खास भाषाको माध्यमको रूपमा प्रयोगको आदर्श स्थिति मान्न सकिन्छ । शिक्षक विद्यार्थी गतिविधि एउटै भएमा नै शिक्षण र सिकाइ प्रभावकारी हुन सक्छ (पृ. २१३) भनेर उनले माध्यम भाषामा जोड दिएका छन् ।

श्रीवास्तव (सन् २०१०) ले मातृभाषालाई सामाजिक यथार्थ भन्दै सामाजिक अस्मिताको निर्धारण गर्ने रूपमा चर्चा गरेका छन् । संस्कृतिभित्र रहेर बौद्धिक विकास, भावात्मक विकास गराउनेका साथै संवेदना र अनुभूतिको अभिव्यक्तिको माध्यम मातृभाषा हो भनेर उनले मातृभाषालाई निम्न तिन पक्षहरूमा विभाजन गरेका छन् : १. निर्देशनात्मक २. विवरणात्मक र ३. सिर्जनात्मक । निर्देशनात्मक दृष्टिले मानक र अमानक प्रयोगका आधारमा भाषाको शुद्धता र अशुद्धताको पारख (जाँच) गर्दछ । विवरणात्मक दृष्टिमा कुन

भाषा शुद्ध र अशुद्ध भन्ने तर्फभन्दा विभिन्न परिस्थितिमा भाषाले कस्तो कार्य गर्दछ भन्ने खोजी गर्ने प्रयास गर्दछ (पृ.१३२)। सिर्जनात्मक दृष्टिले बालकको व्यक्तित्वको विकास सामाजिक एवं भावात्मक स्तरमा हुने कुरा गर्दछ। मातृभाषाको मुख्य उद्देश्य बालकको वास्तविक अनुभव भाषाको माध्यमबाट अभिव्यक्त गरी उसलाई सामाजिकरण सहयोग गर्नु हो। जे होस् शिक्षाको सर्वाङ्गीण विकासमा मातृभाषाको सर्वोपरि महत्त्व रहने कुरालाई उनले स्वीकार गरेका छन्।

शर्मा र पौडेल (२०६७) ले शिक्षाशास्त्रीहरूको भनाइमा प्रारम्भिक शिक्षा सम्बन्धित बालबालिकाहरूको मातृभाषाकै माध्यमले दिनु उपयुक्त हुन्छ। यस दृष्टिले पनि देशका तमाम बालबालिकाहरूलाई उनीहरूले स्थानीय स्तरमा बोल्ने भाषाकै माध्यमले प्राथमिक शिक्षा दिई अग्रगामी शिक्षाका निम्ति बाटो प्रशस्त गर्न स्थानीय राष्ट्रभाषाहरूको सम्मानजनक व्यवहार र उपयोग गर्नुपर्छ। यस्ता भाषाहरूमा अन्तर्निहित संस्कृति, लोक साहित्य तथा परम्परागत ज्ञान भण्डारलाई सञ्चित गरेर राख्न र तिनको उपयोग सकेका खण्डमा राष्ट्रलाई अनेक फाइदाहरू हुन सक्छन् (पृ.२७) भनेर मातृभाषाको पक्ष पोषण गरेका छन्। पहिलो भाषा र मातृभाषालाई एउटै भाषा सिकाइका रूपमा देखिएकोले यसको समीक्षा गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। मातृभाषाको सैद्धान्तिक खण्डलाई परिपुष्ट गर्न यो सामग्री उपयोगी देखिन्छ।

योञ्जन (२०६९) ले बहुभाषिक शिक्षालाई मातृभाषाका माध्यमबाट बालबालिकाले पाउने शिक्षाका रूपमा चिनाएका छन्। मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्नु भनेको विषयका रूपमा नभई माध्यमका रूपमा शिक्षा लिन हो भन्दै उनले विभिन्न मातृभाषामा दिइने शिक्षालाई बहुभाषिक शिक्षा मानेका छन्। विद्यार्थीको तहबाट हेर्दा यो मातृभाषा शिक्षा हो भने विद्यालय वा व्यवस्थापन तहबाट यो बहुभाषिक शिक्षा हो भनेका छन्।

रिमाल (२०७१) शोधप्रबन्धमा निष्कर्ष खण्डमा एसिया महादेशमा २१६५, अफ्रिकामा २०११, अमेरिकामा १,००० र युरोपमा २२४ भाषाहरू अस्तित्व र प्रचलनमा रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनले यसमा भाषाको प्रयोगमा विविधता, भाषिक विविधताको सम्बोधन, विभिन्न देशले भाषा प्रयोगका लागि लिएको नीति, मातृभाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गर्दाका फाइदाहरू आदि उपशीर्षक दिएर निष्कर्ष निकालिएको छ।

फ्याक (२०७५) ले अङ्ग्रेजी माध्यम नै गुणस्तरीय शिक्षा हो, अङ्ग्रेजी माध्यममा पढाउँदा अङ्ग्रेजी राम्रो हुन्छ, मातृभाषाको प्रयोगले सिकाइ कमजोर हुन्छ जस्ता भ्रमले अभिभावकहरू अङ्ग्रेजीप्रति आकर्षित भएकाले मातृभाषामा शिक्षा चुनौतीपूर्ण बनेको धारणा अगाडि सारेका छन्। यसबाट मातृभाषामा शिक्षा आवश्यक रहेको तथ्यलाई पुष्टि हुन्छ।

बहुसंस्कृति र भाषा

नेपालको बहुसंस्कृतिले बहुभाषालाई सम्बोधन गर्ने कार्य केही हदसम्म गरेको देखिन्छ। यादव (२०७०, पृ.३२०) ले नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक विविधताले युक्त दक्षिण एशियाली राष्ट्रको रूपमा चिनाएका छन्। नेपालमा विद्यमान सांस्कृतिक, पर्यावरणीय तथा जैविक विविधताअनुरूपकै भाषिक विविधता पनि छ। नेपालका विविध स्थानमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको भाषा मिश्रित खालको छ। यहाँको बहुभाषिकता र बहुजातीयता बिच अन्तरसम्बन्ध छ। त्यसैले नेपालको भाषिक स्थिति भनेको जाति

र भाषाविचको पारस्परिक अन्तर्क्रियाबाट सृजित जाति-भाषिक द्विपक्षीय संरचना हो भनेर यादवयादव (२०७०) ले जातीय बहुसंस्कृति र भाषालाई घनिष्ट रूपमा हेरेका छन्। भाषा मानवीय चेतनाको स्तर र बोधात्मक अभिव्यक्तिसँग जोडिएको संस्कृतिजन्य सद्भाव पनि हो। यसर्थ मानिस र वातावरण बिचको अन्तरसम्बन्धलाई जोड्ने कार्य संस्कृतिले गर्दछ।

सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक र भौगोलिक कारणले गर्दा प्रत्येक समाजका मान्यता, परम्परा र जीवनपद्धति ने बेग्लामेग्लै भएजस्तै त्यस्ता प्रयोजन र पद्धतिलाई बहन गर्ने भाषा पनि फरक हुन्छन् (घिमिरे, २०६५, पृ. ६४)। सामाजिक, सांस्कृतिक स्वरूपले भाषाको शब्दभण्डार लगायत व्यक्ति भाषादेखि मानक भाषासम्म विविधतायुक्त बनाउँछ। हरेक व्यक्ति वा समूहमा रहने आआफ्नै किसिमका जीवनपद्धति वा आदत स्वभाव नै एक प्रकारको संस्कृति हो (घिमिरे, २०६५, पृ. ६२)। यसर्थ सबै समुदायको जीवन पद्धति एकै प्रकारको नरहने कारण विविध संस्कृतिको जन्म हुन पुग्छ। संस्कृतिको निरन्तरता पनि परम्परित र आर्जित हुन्छ। समाजको संस्कृति जस्तो छ, त्यस्तै खालको भाषा उपयोगको सम्भावना रहन्छ। अङ्ग्रेजीमा 'यु' शब्दले सबै आदरार्थीलाई सङ्केत गर्छ तर नेपाली भाषामा आदरार्थीमा विविधता छ। यसरी संस्कृतिमा जाति बढी विविधता हुन्छ त्यति नै धेरै भाषामा पनि विविधता हुन सक्ने कुरालाई स्वीकार गर्न सकिन्छ।

मातृभाषामा शिक्षा र बहुभाषिक शिक्षा

बालक आमाको गर्भबाट जन्मे पश्चात् बोल्ने र सञ्चार गर्ने पहिलो भाषा नै मातृभाषा हो। बालकको अन्तर्निहित क्षमता प्रस्फुटन गराउने माध्यम चाहिँ शिक्षा हो। तसर्थ बालकले कक्षाकोठामा स्वतन्त्र रूपले आफ्नो मातृभाषामा बोल्न, कुराकानी, छलफल गर्न, पढ्न-सिक्न पाउनु नै मातृभाषामा शिक्षा हो भन्न सकिन्छ। मातृभाषामा शिक्षा भन्नाले विद्यार्थीको पहिलो भाषा वा उसले घरमा बोल्ने भाषालाई विद्यालयमा शिक्षण सिकाइको माध्यम भाषाको रूपमा प्रयोग गरिएको अवस्थालाई जनाउँछ (शैजविके, २०७२, पृ. ४)। बालबालिकाले घरपरिवारमा बोल्ने मातृभाषाका माध्यमबाट विद्यालयमा शिक्षण सिकाइ गराउनुलाई 'मातृभाषामा शिक्षा' भनिन्छ र मातृभाषा विषयको रूपमा शिक्षण सिकाइ गराइने पद्धतिलाई 'मातृभाषाको शिक्षा' भनिन्छ (तामाङ, २०६९, पृ. ९३-९४)। नेपालका सन्दर्भमा मातृभाषामा शिक्षा भनेको पाठ्यक्रमले तोकेका विषयहरू जस्तै: सामाजिक अध्ययन, गणित, विज्ञान आदिलाई विद्यार्थीको मातृभाषाका माध्यमले शिक्षण सिकाइ गराउनु हो (शैजविके, २०७२)। वास्तवमा भाषा विषयबाहेक अन्य विषय मातृभाषामा पढाउनु र भाषा विषयमा समेत आवश्यकताअनुसार विद्यार्थीको मातृभाषा प्रयोग गरेर बुझाउनुलाई मातृभाषामा शिक्षा भनिएको पाइन्छ। कक्षामा भएका विद्यार्थीले बोल्ने भाषाअनुसार एकल भाषा वा बहुभाषाको प्रयोग मातृभाषामा शिक्षाका लागि गर्ने गरिन्छ।

एउटै मातृभाषाका विद्यार्थीहरू कक्षामा छन् र त्यही भाषाका माध्यमले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप हुन्छ भने त्यसलाई मातृभाषामा शिक्षा भनिन्छ। विद्यालयका एउटै कक्षामा फरक-फरक मातृभाषा बोल्ने विद्यार्थीहरू छन् र त्यहाँ विद्यार्थीको मातृभाषाअनुसार विभिन्न भाषाको प्रयोग गरिन्छ भने त्यसलाई मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा भनिन्छ। मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई सरल भाषामा बहुभाषिक शिक्षा भन्ने गरिएको छ (शैजविके, २०७२)। यसरी बहुभाषिक शिक्षा विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूकै मातृभाषामा शिक्षा दिने प्रक्रियाका रूपमा रहेको पाइन्छ। त्यसकारण बहुभाषिक शिक्षा र मातृभाषामा शिक्षा दुबैलाई एकै अर्थमा लिनु उपयुक्त हुन्छ।

विश्वमा बहुभाषिक स्थिति र शिक्षा

विश्वमा रहेका लगभग १९५ भन्दा बढी स्वतन्त्र राष्ट्रहरू रहेका छन् । युनेस्को (सन् २०१०) का अनुसार विश्वमा लगभग सात हजारभन्दा बढी भाषाहरू बोलिन्छन् । एसिया महादेशमा २,१६५, अफ्रिका महादेशमा २,०११, अमेरिका महादेशमा १,००० र युरोप महादेशमा २४४ भाषाहरू बोलिन्छन् । यी महादेशहरूमध्ये एसिया महादेशको केही देशका भाषा र भाषिक नीतिको यहाँ चर्चा गरिएको छ । रिमाल (२०७१, पृ. ४९-५४) ले युनेस्को (सन् २००५) लाई उद्धृत गर्दै दक्षिण एसियाका विभिन्न देशमा शिक्षामा स्थानीय भाषाको उपयोगसम्बन्धी प्रकाशित पुस्तकमा निम्न भाषा र भाषिक नीति रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन्:

ब्रुनाइमा १७ भाषा प्रयोगमा रहे पनि मलयलाई सरकारी र अङ्ग्रेजीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता दिइएको, कम्बोडियामा २० भाषा रहेका र सबै भाषालाई शिक्षाको माध्यमको रूपमा लिई अङ्ग्रेजीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता दिइएको, इन्डोसियामा ७०० भाषा रहेका र यहाँ इन्डोसिया भाषाकै प्रबलता रहेको, लाओसमा ८२ भाषा रहेका र लाओ भाषा सरकारी कामकाजमा रहेको, मलेसियामा १४० भाषा रहेका र मलय, तमिल र भारतीय भाषाको बढी प्रचलन रहेको, म्यान्मारमा १०० भाषा रहेका र म्यानमालाई नै सरकारी कामकाजको भाषा मानिएको, फिलिपिन्समा १७० भाषा रहेका र फिलिपिनोलाई राष्ट्रभाषा र अङ्ग्रेजीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता दिइएको, सिङ्गापुरमा २० भाषा रहेका र अङ्ग्रेजीलाई माध्यम भाषा मानिएको, थाइलेन्डमा ७० भाषा रहेका र स्तरीय थाई भाषालाई राष्ट्रभाषा र माध्यम भाषाका रूपमा प्राथमिकता दिइएको, भियतनाममा १०० भाषा रहेका र स्तरीय भियतनामी भाषा राष्ट्रभाषा र माध्यम भाषाको रूपमा उपयोग गरिएको, चिनमा लगभग २०० भाषा रहेका र चिनिया भाषा राष्ट्रभाषा र माध्यम भाषाका रूपमा रहेका, मङ्गोलियामा १२ भाषा रहेका र मङ्गोल भाषालाई राष्ट्रभाषा र माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गरिएको, पप्पुवा न्युगिनीमा लगभग ८५० भाषा रहेका र प्रारम्भिक तहमा ३५० देखि ४०० भाषालाई उपयोग गरिएको र अङ्ग्रेजी सबै तहको माध्यम भाषाका रूपमा रहेको, भारतमा लगभग २०० भाषा रहेका र त्रिभाषिक नीति अन्तर्गत मातृभाषा, हिन्दी र अङ्ग्रेजीलाई सरकारी मान्यता दिएको, श्रीलङ्कामा ७ भाषा रहेका र सिन्धुला र तमिल राष्ट्रभाषा र माध्यम भाषा तथा अङ्ग्रेजीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता दिइएको, बङ्गलादेशमा लगभग ४२ भाषा रहेकामा बङ्गला राष्ट्रभाषा र माध्यम भाषाको रूपमा रहेको तथा स्थानीय भाषाको प्रयोगमा प्राथमिकता दिइएको, पाकिस्तानमा लगभग २०० भाषा रहेका र उर्दूलाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिई स्थानीय भाषाको प्रयोगमा ध्यान पुऱ्याइएको कुरालाई अगाडि सारेका छन् ।

नेपालले सबै भाषाका समुदायले आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिन पाउने कुरालाई संविधानत स्वीकार गरिसकेको छ । सामाजिक प्रभावका आधारमा भाषाको प्रयोग निर्धारण हुने हुनाले एकभाषी नीति भएका जापान, कोरिया, फ्रान्स र चिन जस्ता कठोर भाषा नीति भएका देशहरूले पनि अन्य भाषाको प्रयोग गरेको रहेको अवस्थाले पनि अवको विश्वमा बहुभाषिक शिक्षा वा मातृभाषामा शिक्षाको महत्त्व बढ्दै गरेको कुरा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

नेपालको विभिन्न जनगणनामा मातृभाषाहरूको अवस्था

नेपालमा जनगणनाको सुरुवात १९६८ (१९११ ई.) देखि भएपनि यसमा भाषाको उल्लेख वि.सं. २०० ९/२०११ देखि मात्रै भएको छ (यादव, २०७४, पृ. ३१४) । वि.सं. २००९/२०११ देखि हालसम्म भएका सातवटा जनगणनामा उल्लेख नेपालका मातृभाषाहरूको सङ्ख्या निम्नानुसार देखाइएको छ:

तालिका १ : विभिन्न जनगणनामा मातृभाषाको सङ्ख्या

जनगणना वर्ष	२००९/११	२०१८	२०२८	२०३८	२०४८	२०५८	२०६८
भाषासङ्ख्या	४४	३६	१७	१८	३१	९२	१२३

स्रोत : यादव, २०७४, पृ.३१४ र विभिन्न राष्ट्रिय जनगणना

तालिका १ अनुसार जनगणना २०५८ सालमा लगभग तीन गुणा मातृभाषा बढेको देखिन्छ भने २०६८ सालमा ३१ वटा मातृभाषा भाषा थपिएको देखिन्छ। यसरी मातृभाषाहरू बढ्दै जानुमा पछिल्ला संविधानले उदार भाषा नीति लिन, सबै भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिनु, नेपालमा नेपालीले खासै नबोल्ने विदेशी भाषाहरूलाई पनि मातृभाषाका रूपमा गणना गर्नु, आदिवासी जनजाति तथा अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायमा भाषिक चेतना र आफ्नो मातृभाषाप्रतिको जागरणमा वृद्धि हुनु, भाषा निर्धारणमा समाज वैज्ञानिक आधार नहुनु, गणकहरूलाई भाषासम्बन्धी आधारभूत तालिम नदिनु आदि कारण देखिन्छन्। आगामी बाह्रौँ जनगणना २०७८ मा यी कुराहरूलाई बुझेर भाषिक जनगणनामा परिष्कार ल्याउनु जरुरी देखिन्छ।

बहुभाषिकता/मातृभाषार संज्ञानात्मक विकास

प्रस्तुत अध्ययनमा बहुभाषिकता र मातृभाषालाई एउटै रूपमा चिनाइएको छ। ज्ञान, समझ वा धारणासँग सम्बन्धित मानसिक एवम् बौद्धिक प्रक्रियाबाट बालकको क्षमता अभिवृद्धि हुनुलाई संज्ञानात्मक विकासको रूपमा लिइन्छ। मानसिक भाषिक व्यवहार र संज्ञान विकास अन्तर्सम्बन्धित कुरा हुन्। प्रारम्भिक चरणमा एक भाषिक बालकका तुलनामा द्विभाषिक बालक संज्ञानात्मक विकासमा कमजोर रहने कुरामा जोड दिइएको र सन् १९६२ पछि एक भाषिकभन्दा द्विभाषिकको बौद्धिक क्षमता माथिल्लो रहने (अधिकारी, २०७४, पृ.३८) निष्कर्ष निकालेर अनुसन्धानहरूभएको पाइन्छ। त्यसैले बालकले मातृभाषा र अन्य भाषाको साँगासँगै प्रयोग र विकास गर्दै लानु उपयुक्त देखिन्छ।

एउटा भाषाको ज्ञान भएको भन्दा धेरै भाषाको ज्ञान भएका व्यक्तिमा अवसर, धारणा, सोचाइ र मानसिक लचिनोपनाको सम्भावना बढी रहन्छ। बहुभाषिकताले धारणा निर्माण र चिन्तन शक्ति बढाउन, पुनर्संरचना र व्यक्तित्व विकास गर्न, दृश्यात्मक प्रत्यक्षीकरण र आन्तरिक वाक् शक्तिको विकास गर्न, अभिनयात्मक अभिव्यक्ति, परिवर्तनशील संवेग, सम्प्रेषणात्मक ज्ञान, बहुक्षमता, बहुसिर्जनात्मक क्षमता, परिकल्पना र उपलब्धि को विकास गर्न, अन्तर्निहित क्षमताको विकास, आलोचनात्मक क्षमता, सिपगत विकास गर्न र मनोसामाजिक व्यवहार पक्षको विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ। जति बढी भाषामा बालक सक्षम हुन्छ उति बढी बौद्धिक विकास हुने कुरा वर्तमान समयमा अनुसन्धानबाट प्रमाणित भइसकेको छ। तसर्थ संज्ञानात्मक विकाससँगै बालकको सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेशअनुसारको मातृभाषामा शिक्षा दिएमा उसको सर्वाङ्गीण विकासमा मद्दत गर्दछ।

नेपालमा मातृभाषा मानिएका विदेशी भाषा र वैधता निर्धारणको आधार

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २००९/११ ले सर्वप्रथम भाषिक जनगणनालाई समेटेको हो। विदेशी भाषालाई २०५८ को जनगणनाबाट मातृभाषा मानेर सर्वप्रथम चिनिया र अङ्ग्रेजी दुई भाषालाई समेटेको देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ मा अरबी, रसियाली फ्रान्सेली र स्पेनेली गरी थप चार वटा विदेशी भाषालाई मातृभाषाका रूपमा गणना गरिएको छ। यसको तुलनात्मक अवस्थालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका २ : राष्ट्रिय जनगणना २०५८ र २०६८ मा मातृभाषाका रूपमा विदेशी भाषा प्रयोगकर्ताको स्थिति

क्र.स.	मातृभाषाका रूपमा विदेशी भाषा	राष्ट्रिय जनगणना २०५८ (वक्ता सङ्ख्यामा)	राष्ट्रिय जनगणना २०६८ (वक्ता सङ्ख्यामा)
१.	चिनिया	११०१	२४२
२.	अङ्ग्रेजी	१०३७	२०३२
३.	अरबी	-	८
४.	रसियाली	-	१७
५.	फ्रान्सेली	-	३४
६.	स्पेनेली	-	१६

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना २०५८ र २०६८

तालिका २ लाई तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्दा आउने २०७८ को जनगणनामा नेपालमा विदेशी मातृभाषाको सङ्ख्या बढ्न सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय भाषाले मातृभाषाको वैधानिक आधार पाउनाकाकारणहरूमा नागरिकताको सन्दर्भ, द्विभाषिकताको स्थिति, भाषिक जागरण, भाषाको भौगोलिक परिसीमा नरहनु, पहिचानको मुद्दा सशक्त हुनु, सामाजिक चेतनामा वृद्धि, राजनैतिक परिदृश्यको विस्तार, बसाइँसराइ, व्यापारिक प्रयोजन, विश्वव्यापीकरण, अनुसन्धानको न्यूनता, व्यवस्थित जनगणना नहुनु, विदेशी भाषाको पठनपाठन, समाजभाषिक अध्ययनको अभाव, पारिवारिक अन्तर्मिश्रण आदिलाई लिन सकिन्छ। अबको शैक्षिक-भाषिक योजना तथा नीतिमा यस्ता विदेशी मातृभाषाहरूलाई पनि ध्यानमा राखी अगाडि बढ्नु आवश्यक देखिन्छ।

वक्ता सङ्ख्याका आधारमा नेपालका मातृभाषाहरूको वर्तमान स्थिति

यादव (२०७३, पृ. २६) ले राष्ट्रिय जनगणना २०६८ सालमा सूचीकृत १२३ भाषालाई तिनका वक्ताका आधारमा मुख्य र गौण गरी दुई कोटिमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। उनले एक लाखभन्दा बढी वक्ता सङ्ख्या भएका भाषालाई मुख्य र एक लाखभन्दा कम वक्ता सङ्ख्या भएका भाषालाई गौण भाषा मानेको पाइन्छ। नेपालका वर्तमान भाषाहरूको वक्ता स्थितिका आधारमा निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ:

तालिका ३ : नेपालका भाषाहरूको वर्तमान वक्ता स्थिति

क्र.सं.	वक्ता सङ्ख्या	मातृभाषा सङ्ख्या	प्रतिशत	भाषाको किसिम
१.	१ लाखभन्दा बढी वक्ता भएका	१९	९६	मुख्य भाषा
२.	१० हजारदेखि ९९९९९ सम्म भएका	३०	४	गौण भाषा
३.	१ हजारदेखि ९९९९ सम्म भएका	३७		संकटापन्न भाषा
४.	१ हजारभन्दा कम वक्ता भएका	३७		सीमान्तकृत भाषा

स्रोत : यादव, २०७३ र राष्ट्रिय जनगणना २०६८

तालिका ३ मा नेपालमा १० हजारभन्दा बढी वक्ता भएका मातृभाषा ४९ वटा र १० हजारभन्दा कम वक्ता भएका मातृभाषा ७४ अर्थात् १० हजार वक्ताभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या अधिक रहेकाले अधिकांश मातृभाषाहरूको भाषिक स्थिति कमजोर रहेको देखिन्छ। यस्ता कमजोर मातृभाषाहरूलाई संरक्षण गरी भाषिक जीवन्तता कायम राख्न पनि मातृभाषामा शिक्षा आवश्यक देखिन्छ।

नेपालमा मातृभाषामा शिक्षा सञ्चालनका लागि भएका प्रयास

नेपालमा विधिवतरूपमा मातृभाषामा शिक्षा लगभग तीन दशक मात्र भएको छ । वि.सं. २०४७ को संविधानले पहिलो पटक नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा र नेपालमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषालाई राष्ट्रिय भाषाको मान्यता दिएर प्राथमिक तहसम्मको शिक्षा मातृभाषामा दिन सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । त्यसपछि वि.सं. २०५० मा बनेको प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रममा विषयका रूपमा मातृभाषा पठनपाठन गराउन सकिने व्यवस्था भएअनुसार कतिपय विद्यालयले यस विषयको पठन पाठन गराउँदै आएका छन् (शैजविके, २०७२) ।

नेपालमा २०४६ को आन्दोलनपछि २०४७ फागुन १४ गते गठित राष्ट्रिय शिक्षा आयोगले २०४९ सालमा सरकार समक्ष प्रतिवेदन पेश गरेको थियो (पाविके, २०७६, पृ.५४) । यस प्रतिवेदनले बहुभाषिक समुदायका बालबालिकालाई स्थानीय मातृभाषाको अध्ययन गर्न प्रोत्साहित गर्ने र नेपाली मातृभाषा नभएका अन्य राष्ट्रिय भाषाभाषी क्षेत्रका विद्यालयमा शिक्षाको माध्यमको रूपमा राष्ट्रिय भाषाको प्रयोग गर्न सकिने र नेपाली बाहेक नेपाली बोलिने अन्य भाषाहरूमा पठनपाठनका लागि चाहिने आवश्यक पाठ्यसामग्री उपलब्ध हुन नसकेमा त्यस्ता पाठ्यसामग्री उपयुक्त मात्रामा उपलब्ध नभएसम्म लेखपढ नेपाली भाषामा गरी आवश्यक व्याख्या र निर्देशनआदि कार्य मातृभाषामा गर्ने भनेर स्पष्ट पारेको छ । उच्चस्तरीय राष्ट्रिय आयोगको प्रतिवेदन, २०५५ ले पूर्वप्राथमिक शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिने सन्दर्भ उल्लेख गरेको छ ।

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६२ र २०६५ ले मातृभाषाका सन्दर्भमा विद्यालयमा पठनपाठन हुने मातृभाषाको छनोट गर्दा बहुसङ्ख्यक विद्यार्थीले बोल्ने मातृभाषा छनोट गर्नुपर्ने, मातृभाषा/स्थानीय विषयको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री स्रोत केन्द्रको सहयोग र जिल्ला पाठ्यक्रम समन्वय समितिको समन्वयमा विद्यालयबाटै निर्माण गर्न सकिने, जिल्लाभर एउटै खालको पाठ्यक्रम निर्माण गर्न सकिने, स्थानीय विषय/मातृभाषाका लागि पाठ्यभार ४ र पूर्णाङ्क १०० हुने व्यवस्था गरेको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०६३ ले पाठ्यक्रमसम्बद्ध समसामयिक र महत्त्वपूर्ण पक्षहरू, मुद्दा एवम् चुनौतिअन्तर्गत मातृभाषिक मुद्दाको विश्लेषण गरी प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६२ र २०६५ का व्यवस्थालाई नै आत्मसात् गरेको छ ।

वि.सं. २०६४ सालदेखि २०६६ सालसम्म फिनल्याण्ड सरकारको सहयोगमा कञ्चनपुर, पाल्पा, रसुवा, धनकुटा, सुनसरी र भ्वापा जिल्लाका सात ओटा विद्यालयमा क्रमशः राना थारु, मगर, तामाङ, आठपहरिया राई, पुर्वेली थारु, उराँव, राजवंशी र सन्थाल सहित आठ ओटा भाषामा बहुभाषी शिक्षा कार्यक्रम परीक्षण गरिएको थियो (शैजविके, २०७२) । यस कार्यक्रममा स्थानीय स्तरबाटै पाठ्यसामग्री विकास र प्रयोगमा जोड दिएको पाइन्छ । साथै शिक्षा मन्त्रालयले बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका २०६६ र शिक्षा विभागले मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा परिचय पुस्तिका २०६९ तथा बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी ब्रुसरहरू प्रकाशित गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा शिक्षक स्वाध्ययन सामग्री २०७२ लगायत तालिम सामग्री निर्माण गरेर बहुभाषी शिक्षासम्बन्धी शिक्षक तालिम सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ । हाल बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम नेपाल सरकार तथा अन्य संघ संस्थाको पहलमा विभिन्न जिल्लाका विद्यालयहरूमा विस्तार गरेको पाइन्छ ।

आधारभूत शिक्षा (६-८) पाठ्यक्रम, २०६९ आधारभूत तहको कक्षा ६ देखि ८ सम्मको पाठ्यक्रममा विद्यमान प्रथमिक तह कक्षा १-५ को पाठ्यक्रम २०६२ भन्दा केही फरक व्यवस्था गरिएको छ । यसमा

मातृभाषा वा स्थानीय विषय वा संस्कृत वा अन्य विषय भनी यसलाई पाठ्यभार ५ र पूर्णाङ्क १०० कायम गरिएको छ (पाविके, २०७६, पृ.५६) । यसमा २०६२ को पाठ्यक्रमको प्रावधानलाई स्वीकार गर्दै स्रोतकेन्द्रस्तरमा मात्र मिल्ने विषय भएमा स्रोतकेन्द्रस्तरीय रूपमा मातृभाषा/स्थानीय विषयको पाठ्यक्रम निर्माण गर्न सकिने व्यवस्था थप गरेको छ ।

विद्यालय क्षेत्र विकास योजना, सन् २०१६ देखि सन् २०२२ ले अवलम्बन गरेको परिवर्तनको सिद्धान्तान्तर्गतशिक्षाको भाषा रणनीतिक कार्यक्रममा मातृभाषामा शिक्षा दिन पर्ने र गैरनेपाली मातृभाषी बालबालिकालाई पनि नेपाली भाषा सिक्न अभिप्रेरित गराउने उद्देश्य राखी (पाविके, २०७६, पृ.५५) अगाडि बढिरहेको छ । यसमा बालबालिकालाई मातृभाषामा शिक्षा दिनुपर्ने, मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई सघाउने, मातृभाषाका साथै नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको सिपको विकास गराउने, प्रारम्भिक बालशिक्षा र विकास तथा पूर्वप्राथमिक शिक्षादेखि कक्षा ३ सम्म मातृभाषाको प्रयोग गरी क्रमशः माध्यम भाषाका रूपमा नेपालीतर्फरूपान्तरण गर्न सहयोग गरिने, नेपाली इतरका मातृभाषाको सम्मान गरिने, मातृभाषामा शिक्षण सामग्री उत्पादन गरिने, द्विभाषिक शिक्षकको व्यवस्था गर्ने, मातृभाषी शिक्षकलाई तालिमको व्यवस्था गर्ने, मातृभाषामा शिक्षाका अवसरका लागि पहुँच, छात्रवृत्ति जस्ता नीति निर्देशहरूको पुनरावलोकन गर्ने प्रावधानहरूको व्यवस्था गरिएको छ । यस्ता कार्यहरूको योजना र कार्यान्वयनबाट मातृभाषामा शिक्षा व्यापक, व्यवस्थित र उद्देश्यपूर्ण हुने कुरामा केही हदसम्म ढुक्क हुन सकिन्छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ दफा को ११ (२) (ज) (४) मा मातृभाषामा शिक्षा दिने विद्यालयको अनुमति, अनुगमन नियमनसम्बन्धी व्यवस्था गरी मातृभाषाको पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन अवस्थालाई इङ्गीत गरेको छ । आवधिक पन्ध्रौं योजनाको अवधारणा पत्रको अपेक्षित उपलब्धिमा मातृभाषामा पठनपाठन हुने विद्यालय सङ्ख्या २० प्रतिशतले वृद्धि भएको हुने कुरा उल्लेख गरेको छ (पाविके, २०७६, पृ.५३) । यस प्रावधानले गर्दा आगामी समयमा मातृभाषामा शिक्षा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक रूपमा अगाडि बढ्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

भाषा आयोगको प्रतिवेदन, २०७५ ले विद्यालय तहमा सामुदायिक एवम् संस्थागत विद्यालयमा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा उपलब्ध गराउन, मातृभाषा विषयका रूपमा पठनपाठन अनिवार्य हुने र माथिल्लो तहसम्म सन्तुलन कायम गर्न मौजुदा पाठ्यक्रमको प्रावधान कार्यान्वयनमा ल्याउन संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहले नेपालका संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयमा नैतिक शिक्षा र सामाजिक शिक्षा विषयलाई माध्यमिक तहसम्म मातृभाषामा अध्ययन गर्न पाउने व्यवस्था मिलाउन, मातृभाषामा आवश्यकताका आधारमा बालकेन्द्रित सिक्ने सामग्री विकास गर्न तथा विदेशी भाषामा विदेशमै बनेका यस्ता सामग्रीबाट मातृभाषामा हुने भाषिक र सांस्कृतिक अतिक्रमण रोक्न नेपाल सरकारले नीतिगत निर्णय गर्न लगायतका काम गर्न सिफारिस गरेको छ । यस कार्यलाई सरकारले युक्तिसङ्गत ढङ्गले उपयोग गरेमा मातृभाषामा शिक्षा प्रभावकारी र परिणाममुखी हुने देखिन्छ ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७५ मा कक्षा १ देखि ३ सम्म ५ पाठ्यभार र कक्षा ४ देखि ८ सम्म ४ पाठ्यभारको स्थानीय पाठ्यक्रमका रूपमा मातृभाषा तथा अन्य स्थानीय विषय समावेश गरिनुपर्ने र माध्यमिक तहमा ऐच्छिक विषयका रूपमा विभिन्न भाषाका पाठ्यक्रमहरू रहने व्यवस्था गरेको छ । आधारभूत तहसम्मको शिक्षाका लागि मातृभाषा माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था पनि यस प्रारूपमा गरिएको छ ।

आधारभूत तह (१-३) को पाठ्यक्रम, २०७५ मा आधारभूत तहमा पाठ्यक्रम निर्माण तथा विकास गर्दा स्थानीय विषय स्थानीय तहले समावेश गर्नुपर्ने, स्थानीय विषयअन्तर्गतमातृभाषा, स्थानीय ज्ञान, कला, संस्कृति, सिप र प्रविधिमा आधारित विषयसँग सम्बन्धित क्रियाकलाप पर्ने र स्थानीय विषयअन्तर्गतमातृभाषा वा मातृभाषा र स्थानीय विषय समावेश गर्नुगर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले २०७५ सम्म मैथिली, भोजपुरी, अवधि, थारु, तामाङ, नेवार, लिम्बू, राई बान्तवा, राई चाम्लिङ, शेर्पा, मगर, गुरुङ, सुनुवार, राजवंशी, मुगाली, याक्खा, थारु (मध्य क्षेत्र), तामाङ (सम्भोटा), धिमाल, मगरा (अठार मगरात) बज्जिका, कुलुङ, चेपाङ, खालिङ राई, माझी गरी २६ भाषा विषयका कक्षा १-५ सम्मका पाठ्यपुस्तक निर्माण गरेको छ । प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६३ ले स्थानीय/मातृभाषाका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री स्थानीय स्तरबाटै निर्माण गर्न सकिने व्यवस्था गरेकाले जिल्लागत तथा क्षेत्रगत रूपमा विभिन्न भाषामा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास गरेर पठन पाठन भइरहेको पाइन्छ । यस कार्यमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले सहयोग पुऱ्याइरहेको देखिन्छ ।

तालिका ४ : पाविकेबाट हालसम्म विकास गरिएका मातृभाषाका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको सूची

सि.नं.	मातृभाषा	कक्षा	छपाइको अवस्था	कैफियत
१.	मैथिली	१-६	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको, कक्षा ६ को मुद्रणीयप्रति तयार	
२.	भोजपुरी	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
३.	अवधी	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
४.	लिम्बू	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
५.	बान्तवा राई	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
६.	चाम्लिङ राई	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
७.	शेर्पा	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
८.	गुरुङ	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
९.	तामाङ	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
१०.	मगर	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
११.	नेपाल भाषा	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
१२.	थारु	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
१३.	सुनुवार	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
१४.	राजवंशी	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
१५.	याक्खा	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
१६.	मुगाली	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
१७.	थारु (मध्यक्षेत्र)	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
१८.	तामाङ (सम्भोटा)	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
१९.	धिमाल	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
२०.	मगर (अठार मगरात)	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
२१.	बज्जिका	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
२२.	कुलुङ	१-५	पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
२३.	चेपाङ	१-५	कक्षा १-४को पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
२४.	खालिङ राई	१-५	कक्षा १-४को पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
२५.	माझी	१-५	कक्षा १-२ को पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	
२६.	राना थारु	१-५	कक्षा १-२ को पाविकेबाट नमुनाप्रति छपाइ भएको	

स्रोत : पाविके, २०७६, पृ. ८१-८२

तालिका ४ मा हालसम्म नेपालमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट प्रकाशित २६ वटा मातृभाषाका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको अवस्थालाई देखाइएको छ। यी २६ वटा मातृभाषा बाहेक पनि विभिन्न संघसंस्था तथा स्थानीय स्तरको सहकार्यमा अन्य मातृभाषाहरूमा शिक्षण कार्य भइरहेको सन्दर्भलाई पनि यहाँ सम्भन्नु उपयुक्त हुन्छ।

तालिका ५ : पाविकेबाट हालसम्म विकास गरिएका मातृभाषाका सन्दर्भ सामग्रीको सूची

नेपाली	अवधी	मैथिली	रानाथारु कोनो
१. धनियाले साइकल सिकिन्	१. गोपी कै टोपी	१. लाल ओढनी	१. मुच्छड ददाको
२. चरी खै ?	२. घुमघाम	२. माछेवाला भैयाके कोठली	२. चिम्पु और घडी
३. मिलीजुली घर	३. लाल चुनरी	३. जतन	३. भुँखानो राक्षस
४. मजुरको प्वाँख	४. जतन	४. सजमैन दादी	४. आबओ गिन
५. रातो पछ्यौरी	५. दाजू आमा	५. मनु औ मोध	५. मुच्छड ददाको कोनो
६. गोपीको टोपी	६. आजी कै खिस्से	६. घुमफिर	६. धनियाँ सइकलि सिखि
७. छरीबरी	७. रिचईया कहाँ गई ?	७. गोपीके टोपी	७. लाल पिछौडा
८. चिम्पु र घडी	८. दोस्ती	८. चिडैया कतक	८. लौकी दादि
९. आऊ गनौ १,२,३	९. हमरे सबका घर	९. दादी माँके खिस्सा	९. नाचएँ गामएँ !
१०. भोको राक्षस	१०. मनु और मधु	१०. साइकल सिखलक	१०. मिलजलको घर
११. लौका बज्यै	११. लौकहिया आजी	११. चिम्पु आ घडी	११. मनु और सहत
१२. पोल्ने रातो	१२. चिम्पु और घडी	१२. आऊ गनी १,२,३--	१२. मुल्लाको पखना
१३. साभा फूलबारी	१३. हमरे सब कै फूलबारी	१३. भूखाएल राक्षस	१३. भुजनवारो लाल
१४. मित्रता	१४. मोछाडे बाबा कै कोठरी	१४. चाइरकोना साथीसब	१४. टोम्पी टेम्पो
१५. नयाँ बिहानी	१५. मजोर कै पोखन	१५. छिरियाएल बिरियाएल	१५. चिरैया कितए ?
१६. चारकुने साथीहरू	१६. आओ गनाजाय १,२,३--	१६. टोम्पी टेम्पो	१६. तितर बितर
१७. हजुरआमाको कथा	१७. छितरान्	१७. सभिया फूलबारी	१७. साभा फूलबारी
१८. जूंगेदाइको कोठा	१८. भुखड राक्षस	१८. सोनुके किनमेल	१८. रामु कि किनमेल
१९. मनु र मह	१९. चौकोनहा दोस्त	१९. पाकडवला लाल	१९. नयाँ सबेरो
२०. नाचौ गाओँ	२०. आओ नाचा गावा जाय !	२०. नव बिहान	२०. चारकोनो
२१. जतन	२१. नई सबह	२१. नाचू ! गाऊ !	२१. दादिकि बात
२२. घुमघाम	२२. धनियाँ साइकिल सिखिन्	२२. दोस्ती	२२. रेखदेख
२३. टोम्पी टेम्पो	२३. लाल कोइला	२३. सभिया घर	२३. घुमघाम
२४. जादू आमा	२४. टोम्पी टेम्पो	२४. मजुरको पाँखि	२४. गोपीकि टोपी

स्रोत : पाविके, २०७६, पृ. ८३

माथि तालिका ५ मा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले नेपाली, अवधी, मैथिली र राना थारु कोनो मातृभाषामा सन्दर्भ सामग्री प्रकाशित गरेको देखिन्छ। चार वटै मातृभाषामा २४ वटा पाठहरू राखी स्थानीय संस्कृति र व्यवहारअनुसार पाठहरूलाई परिमार्जन र परिष्कार गरी सन्दर्भ सामग्रीको विकास गरिएको पक्षलाई सान्दर्भिक मान्नु पर्दछ।

तालिका ६: पाविकेबाट मातृभाषाका बाल सिकाइ सामग्रीको विवरण

सि.नं.	मातृभाषा	विधा
१.	मैथिली	कथा, जीवनी र संस्कृति
२.	भोजपुरी	कथा, जीवनी र संस्कृति
३.	लिम्बू	कथा, जीवनी र संस्कृति
४.	थारु	कथा, जीवनी र संस्कृति
५.	अवधी	कथा, जीवनी र संस्कृति
६.	मगर	कथा, जीवनी र संस्कृति
७.	नेपाल भाषा	कथा, जीवनी र संस्कृति
८.	डोटेली	कथा, जीवनी र संस्कृति
९.	थकाली	कथा, जीवनी र संस्कृति
१०.	चाम्लिङ	कथा, जीवनी र संस्कृति
११.	गुरुङ	कथा, जीवनी र संस्कृति
१२.	शेर्पा	कथा, जीवनी र संस्कृति
१३.	बान्तवा राई	कथा, जीवनी र संस्कृति
१४.	उर्दू	कथा, जीवनी र संस्कृति
१५.	संस्कृत	कथा, जीवनी र संस्कृति

स्रोत : पाविके, २०७६, पृ. ८४

तालिका ५ मा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट १५ वटा मातृभाषामा कथा, जीवनी र संस्कृति विधा अन्तर्गत बाल सिकाइ सामग्री प्रकाशन गरिएको देखिन्छ। मातृभाषामा सिकाइ प्रभावकारी बनाउन यी सामग्रीहरूनिकै उपयोगी देखिन्छ र अन्य मातृभाषामा पनि यस्तै सामग्री उपयोग गर्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

संस्कृतिअनुसार भाषामा भिन्नता हुने हुनाले मातृभाषा शिक्षणमा संस्कृतिले पनि प्रभाव पार्ने कुरा निकर्षण गरिएको छ। विश्वभूमण्डलीकरणका कारण अहिले संस्कृतिलाई खास दायरामा सीमाङ्कन गर्न सकिँदैन। अन्तर्देशीय संस्कृतिको पनि अनुकरण प्रशस्तै भेटिन्छ। यसर्थ जहाँ धेरै संस्कृति रहन्छ त्यहाँ भाषाको स्वरूप र प्रयोगमा विविधता तथा सामीप्यता रहन सक्छ। नेपालमा यी कुराहरूमा विविधता पाइने हुनाले मातृभाषामा सिकाइ अपेक्षित हुने देखिने निष्कर्ष निकालिएको छ।

मातृभाषा र मातृभूमिको लोप भयो भने सम्बन्धित जातिको पहिचान पनि लोप हुन्छ। त्यसैले विश्वव्यापी रूपमा संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धिहरू, मानव अधिकार, बाल अधिकार, आदिवासी जनजाति अधिकार

तथा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरूमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी प्रावधानमा सदस्य राष्ट्रहरूले हस्ताक्षर गरेका छन् । नेपालले पनि यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूमा प्रतिबद्धता जनाउनुका साथै संवैधानिक, कानुनी तथा नीतिगत रूपमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था गरेको पक्षलाई प्रस्तुत लेखमा सकारात्मक पक्षको रूपमा लिएर विश्लेषण गरिएको छ । बहुभाषिक वा मातृभाषिक शिक्षासम्बद्ध सरोकारवाला सबैको समन्वय, सहकार्य र एकीकृत प्रयास भएमा कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनमा देखिएका समस्याहरू समाधान गरी मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाका माध्यमबाट गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिने निष्कर्ष निकालिएको छ । त्यसैले बालबालिकाले नैसर्गिक रूपमा सिकेको, सहजै बुझ्ने र बोल्ने भाषामा रमाइ रमाइ सिक्ने वातावरणका लागि सम्बन्धित सबैले सोच्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्रीहरू

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *भाषा शिक्षण केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति (पाँचौँ संस्क.)*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७४), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान (छैटौँ संस्क.)*, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- कानून किताब व्यवस्था समिति (२०७२), *नेपालको संविधान २०७२*, काठमाडौँ : लेखक ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६९), *नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८*, काठमाडौँ : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- कोइराला, विद्यानाथ (सन् २०१०), नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाको अवस्था, *जर्नल अफ एजुकेसन एण्ड रिसर्च*, भोलुम २, पृ. ३०-३४ ।
- घिमिरे, वासुदेव (२०६५), *समाजभाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : वाङ्मय प्रकाशन ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६२), *नेपाली भाषा शिक्षण : परिचय र प्रयोग*, काठमाडौँ : मनकामना बुक्स एन्ड स्टेसनरी ।
- तामाङ, अमृत योजन (२०६९), *बहुभाषिक शिक्षाका कुरा*, टोकियो : तामाङ समाज जापान ।
- द्विभाषिक शिक्षा परिचय पुस्तिका (२०६२), भक्तपुर : श्री ५ को सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानेठिमी, भक्तपुर : लेखक ।
- नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय (२०६७), *बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका २०६६*, काठमाडौँ : लेखक ।
- नेपाल सरकार, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७६), *स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) २०७६*, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- नेपाल सरकार, शिक्षा विभाग (२०६९), *मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा परिचय पुस्तिका २०६९*, काठमाडौँ : लेखक ।
- नेपाल सरकार, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२), *नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा शिक्षक स्वाध्ययन सामग्री २०७२*, काठमाडौँ : लेखक ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६२), प्राथमिक शिक्षा, २०६२ (कक्षा १-३), सानेठिमी, भक्तपुर : लेखक ।

- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६५), प्राथमिक शिक्षा, २०६५ (कक्षा ४-५), सानोठिमी, भक्तपुर : लेखक ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७५), विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७५, सानोठिमी, भक्तपुर : लेखक ।
- पौडेल, माधवप्रसाद(२०७४), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- फ्याक, प्रेम (२०७५), शिक्षामा अङ्ग्रेजी माध्यमको प्रयोग भ्रम र यथार्थ, *शिक्षक मासिक*, पुष, वर्ष ११, पूर्णाङ्क १२९ ।
- भाषा आयोग (२०७५), *भाषा आयोगको प्रतिवेदन (दोस्रो)*, भाषा आयोग, काठमाडौं : लेखक ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद (२०७४), नेपालमा बोलिने भाषा : सङ्कट र सम्भावना, *साठी वर्षको भाषिक चर्चा*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- रिमाल, डिल्लीराम (२०७१), *सामुदायिक विद्यालयका प्राथमिक तहमा भाषिक विविधताको सम्बोधन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- रेग्मी, दानराज (सन् २०१७), नेपालमा भाषाहरूको स्थिति र भाषिक सर्वेक्षण : समीक्षात्मक विश्लेषण, *गिपन्*, भोलुम ३:२ नोवेम्बर, काठमाडौं : भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग ।
- सील, अमाण्डा, यादव, योगेन्द्रप्रसाद र कँडेल सदानन्द (२०७३), *शिक्षणको माध्यम र शिक्षाका भाषाहरूनेपालमा शिक्षाका नीति, योजना र अभ्यासका लागि अबको बाटो*, काठमाडौं : ट्रान्सेन्ड भिजन नेपाल ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (सन् २०१०), *अनुप्रयुक्त भाषाविज्ञान सिद्धान्त एवं प्रयोग*, नई दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड ।
- श्रेष्ठ, गोपाल बहादुर (२०७७), *मातृभाषा शिक्षाप्रति अभिभावकको दृष्टिकोण*, लघु अनुसन्धान, काठमाडौं : अनुसन्धान केन्द्र, शिक्षाध्यक्षको कार्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- Bordieu, P. (1973). *Cultural reproduction and social reproduction*. In R. Brown (Ed.) Knowledge education and cultural change. London : Tavistock Publication.
- United Nations Educational and Scientific and Cultural Organization, UNESCO. (2005). First Language first: community-based literacy programmes context in Asia. Bangkok : Author.
- United Nations Educational and Scientific and Cultural Organization, UNESCO. (2010). EFA global monitoring report 2010. Paris : UNESCO and Author.